

LIETUVOS KARYBOS ISTORIJOS BRŪZGYNUOSE

VAIČENONIS, Jonas. *Lietuvos karyba. Nuo baltų iki XXI amžiaus. Monografija. Kaunas: Šviesa, 2011. 183 psl.*

Dainius Elertas

Lietuvos jūrų muziejus

Karas ir kova lydi visuomenę nuo pat jos ištakų. Tai būdas įrodyti galią, primesti valią ar sudoroti. Prievarta – centrinė karo ir kovos ašis. Ją taikant siekiama trumpalaikių ir ilgalaikių tikslų. Tam pasitelkiami protas, jausmai, gabumai, įgūdžiai. Kovos lauke pinasi aukščiausi jausmai ir žemiausi instinktai: drąsa su bailumu, atvirumas su klasta, ištikimybė su išdavyste, gailestingumas su žiaurumu, susižavėjimas su neapykanta... Racionalius pasvertus sprendimus koreguoja sėkmė ir kintančios aplinkybės. Todėl daugialypiška karo prigimtis vienu metu traukia ir baugina. Ji skatina imti į rankas J. Vaičėnionio knygą, atskleisti viršelį, padabintą ryškiaspalve Oršos mūšio įkarštyje susipynusių raitelių jūra... Užrašas didelėmis raidėmis *Lietuvos karyba* rodo, kad čia bus pasakojama apie mus ir mūsų praeities patirtis. Mažesnėmis raidėmis patikslinama jos imtis – nuo baltų iki XXI amžiaus.

Karo veiksnys turėjo įtakos Lietuvos visuomenei valstybingumo priešistorėje, kuriantis valstybei ir jai gyvuojant. Gintasi ar bandyta užimti svetimas žemes, grobti kitų turta, niokoti ir naikinti priešus. Tam reikėjo karių, organizacijos (teikiančios ir aprūpinančios), priemonių (ginklų, transporto, maisto). Tai sutelkiantis pradas padėjo pamatą valstybingumui. Visuomenė buvo jai pajungta – savo noru ar ne. Karinėje galioje reiškėsi valstybingumo, visuomenės pokyčiai, modernėjimo ar sąstingio tendencijos. Ją sudarančią sistemą apibūdina ne tik išoriški atributai – kariuomenė, ginkluotė, specifiniai įrenginiai, bet ir visuomenės pasiryžimas, galimybės tai palaikyti. Todėl karybos istorija pasakoja apie karinės galios raiškos pavidalus. Šio reiškinių pokyčius nuo valstybingumo ištakų iki dabarties atskleidžiančiam tyrėjui atsiveria įvairūs keliai. Galima pasirinkti kad ir tokius skerspjūvius: kariuomenės rūšių (kavalerija, infanterija, mišri, – pvz., dragūnai, artilerija, pionieriai, laivynas ir jų modernūs ekvivalentai XX–XXI a.), nereguliarųjų sukarintų formuočių (milicijos daliniai, – pvz., kazokai, šauktiniai, savanoriai, šauliai, partizanai etc.), karinių įrenginių (gynybinių įrenginių sistemos), karinės infrastruktūros (rekrutavimas, tiekimas, aprūpinimas) raida, sąveika, taikymas valstybėje ir vaidmuo visuomenėje. Tarkime, partizanų liniją pasekti nuo XIV–XV a. plėšikėlių „mažojo karo“ LDK ir Vokiečių ordino pasienyje, XVI–XVII a. „mažojo karo“ LDK ir Maskvos pasienyje, 1656 m. ir 1794 m., 1830–1831 m., 1863 m. sukilimuose prieš okupantus, 1918–1922 m. nepriklausomybės kovose, 1941–1944 m. bandymuose išsivaduoti bei gintis nuo nacių ir bolševikų, iki 1943–1955 m. karo su bolševikais. Tektų nenuitylėti istorijos paraštėse likusių partizaniškų marginalijų: savavališkų lietuviškųjų totorių ir kazokų žygių, lisovčikų avantiūru, 1905 m. bruzdėjimų, 1935 m. Suvalkijos ūkininkų maišto, 1927 m. prasidėjusios plečkaitininkų veiklos. Monografijos autorius pasuko kitu keliu. Pasakodamas apie Lietuvos karybą jis

chronologiškai apibūdina kiekvieną išskirtą etapą, karių aprangą ir ginkluotę, fortifikaciją, laimėtus mūšius, žymiausius karvedžius.

Chronologijos pasirinkimas taip pat teikia įvairių tyrimo ir interpretavimo galimybių. Pasakoti apie karinę galią galima išskiriant būdingus tam tikro laikotarpio karyboje dominuojančius elementus. Jie taptų ašimi, įsukančia įvykius, amžininkus ir technologijas, pvz., XI–XIII a. ieties amžiai, XIII–XV a. piliakalnių sistemų amžiai, XV–XVII a. husarų dominavimo ir nuosmukio laikai ir pan. Su tam tikromis išlygomis įmanoma taikyti įprastinę viduramžių, renesanso, baroko, apšvietos epochų ir t. t. schemą. Epochų sanklodos, atsiskyrimo požymių ribų karyboje ištyrimas praturtintų jų bendrą pažinimą. Išties įdomu – kuo išsiskiria baroko karyba? Ar viduramžius nuo renesanso atskiria sukarinto bajorų luomo virsmas žemvaldžiais ir administratoriais? O gal militarizuotos visuomenės virsmas į ūkinę laikytinas perėjimu į ankstyvuosius naujuosius laikus? Minėti klausimai liko už autoriaus pasakojimo lauko. J. Vaičenonio pasirinkime išvelgiame pastangas karybos istoriją sinchronizuoti su politinių įvykių eiga ir valstybės raida. Tai atliepia K. P. G. von Klauzevico (*Carl Philipp Gottlieb von Clausewitz*) idėjas apie karą kaip politikos tąsą. Pasakojimas suskirstytas į baltų karybos (t. y. 1500 m. pr. Kr. – 1201 m.), gimstančios valstybės karių (t. y. 1201–1316 m.), Lietuvos karių XIV a. – XV a. pirmojoje pusėje (t. y. 1316–1430 m.), nuo Švitrigailos iki Liublino unijos (1430–1569 m.), LDK kariuomenės Abiejų Tautų Respublikoje (t. y. 1569–1603 m.), LDK kariuomenės XVII a. karų (t. y. 1604–1699 m.), nuo Šiaurės karo iki Tado Kosciuškos sukilimo (t. y. 1700–1794 m.), Napoleono Bonaparto ir dviejų sukilimų amžiaus (t. y. 1795–1917 m.), Lietuvos karių ir jų kovų XX amžiuje (t. y. 1918–2007 m.) laikotarpius. Nagrinėdami patį tekstą rasime ir kitokių laikotarpių išskyrimą. Teigiama XI a. vid. – XIII a. pr. buvusį du etapus suskirstyto „vyraujančio karinės demokratijos pobūdžio“: XI a. vid. – XII a. vid. gynybinio ir XII a. vid. – XIII a. pr. puolamojo (p. 22). Sužinome, kad „XVII a. baigėsi perėjimas iš viduramžių į naujuosius laikus“ (p. 92). Be platesnio autoriaus komentaro, tik pateikus nuorodą į cituojamą istoriografinį šaltinį, šie teiginiai „pakimba ore“.

Karinės galios pilnatvė atskleidžiama ją taikant. Geriau suprasti susidūrimo eigą, kontekstą padeda detalesnė pažintis ir su sąjungininkų bei priešų karine galia. Kokia ji buvo ir kas, kaip ir kiek lėmė jėgų persvarą kovos lauke. Kokie buvo panašumai ir skirtumai, privalumai ir trūkumai. Tik tada galima įvertinti karinės galios augimo ar menkėjimo tendencijas. Taip pat jos naudojimo galimybės. Aprašydamas 1201–1316 m. laikotarpį J. Vaičenonis pasitenkina tik nurodydamas, su kuo kariauta. Teigdamas, kad 1316–1430 m. LDK kariuomenė buvo lygiavertis Vokiečių ordino priešininkas, jis aptaria abipusės įtakos ginkluotės raidoje klausimą (p. 39–42). Tačiau Lenkijos, rusų, totorių karinė galia neapibūdinama. Ji menkai aptarta nagrinėjant kovas su Didžiąja Maskvos kunigaikštyste, o vėliau su Rusijos imperija ir t. t. Iš teksto lieka neaišku, kaip buvo sprendžiamas konfliktas su Švitrigaila ir kiek aprėpė, kokio pajėgumo buvo priešininkų stovyklos (p. 53–54). Plačiau neaptarti LDK ir Lenkijos kariuomenių santykiai, panašumai, skirtumai, pajėgumai, struktūra, vaidmuo Abiejų Tautų Respublikoje. Palyginimas padėtų atsakyti į skaitytojui kylančius klausimus dėl LDK vietos šios sąjungos kariniame potencialu. Tada dalis pateikiamų LDK kariuomenės privalumų virstų trūkumais, pvz.: „XV a. pab. – XVI a. pradž. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenę lyginant su kaimyninės Lenkijos kariuomene, galima pasakyti, kad ji buvo lengviau šarvuota ir dėl to daug judresnė mūšio lauke“ (p. 60). Pasitaiko ir netikslių priešų įvardijimų. Pvz., XIII a. kalbama apie Prūsijos (p. 21), XVI a. – apie Rusijos valstybę (p. 54–55). Tačiau į šiuos priekaištus autorius gali numoti ranka ir pasakyti, kad jis sutelkė dėmesį tik į Lietuvą. Vis dėlto

VI skyriaus įvadinėje dalyje autorius net tris iš šešių puslapių skyrė Švedijos karaliaus Gustavo II Adolfo Vazos karinėms reformoms (p. 92–94).

Gyvybingumas po susidūrimų su priešų parodo kariuomenės dvasios stiprumą ir užnugario pajėgumus. Tenka apgailestauti, kad autorius sėkmingam 1656 m. sukilimui prieš švedus neskyrė nė eilutės. Jo metu taikyta partizaniška kovos taktika išsiskyrė bendrame šio laikotarpio karybos fone. Didesnio dėmesio nesulaukė ir sėkmingiausia Lietuvos Respublikos politinė bei karinė operacija – 1923 m. Klaipėdos krašto prijungimas. Vien pergalėms ir laimėjimams skirta knygos dalis *Mūšiai* vargu ar viską paaiškina. Pralaimėjimų nagrinėjimas turėtų būti suprantama karybos istorijos dalis. Apie LDK karinę galią daug sužinome iš pralaimėjimo prie Vorkslės 1399 m., o apie jaunos Lietuvos Respublikos – iš mūšio dėl Suvalkų – Augustavo 1920 m. priežasčių, aplinkybių ir padarinių. 1617–1618 m. LDK didikų dalyvavimo nesėkmingoje Maskvos kampanijoje ir 1654–1660 m. „tvano“ karinių aspektų pristatymas leistų žvilgtelėti į karo virtuvę. Ironišką autoriaus pašmaikštavimą, kad XVII a. „Lietuvos bajorai didžiausią narsą parodė amžiaus pabaigoje vykusiose tarpusavio kovose“, pakeitus karybos specifikos analize, išryškėtų karinės galios silpnėjimo priežastys (p. 97).

Lietuvos istorijoje netrūksta ir kitų, daugiaprasmių, ne visada lengvai paklūstančių „rožinei“ interpretacijai, pasiū. Todėl buvo įdomu perskaityti autoriaus poziciją, tyrimų apibendrinimus ir interpretacijas šiais klausimais. Nelengva vertinti vieno iš buvusios valstybės galios atributų – karių dalinių – įtraukimą ir naudojimą svetimų šalių kariuomenėje. XVIII a. Prūsija bandė suformuoti dalinį iš LDK totorių. XIX a. Rusijos ir Prancūzijos imperijoje būta bandymų, pritaikius savo poreikiui, pratęsti kai kurių lietuviškų dalinių tradicijas. Lietuvos karybos istoriką turėtų dominti ir painūs buvusios valstybės tradicijas tęsusių 1941 m. birželio sukilimo, savisaugos batalionų, Lietuvos vietinės rinktinės, 1944 m. Tėvynės apsaugos rinktinės likimai. Dar sudėtingesni lietuvių dalyvavimo sovietų 1918 m. V Vilniaus šaulių pulko, 1919 m. lietuviškosios divizijos (buv. Pskovo) su šešiais lietuvių šaulių pulkais, 1940–1955 m. 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos ar 1945 m. Lenkų II korpuso komandosų formuotėse klausimai. Tenka apgailestauti, kad apibūdinus ginkluotę ir aprangą beveik neskirta dėmesio kitiems karo kasdienybės aspektams: kariuomenės išlaikymui, tiekimui, belaisviams, rekrutavimui, disciplinavimui, elgesiui su civiliais. Aptikę Emilijos Pliaterytės biografiją ir 2 moterų paminėjimą Kalniškės mūšio aprašyme, klausiamo: nejaugi Lietuvos karybos istorijoje nebūta moteriškų puslapių? Kur iš jos iškeliavo valiūkiškos markitantės, žavingosios pulko damos, paniurusios belaisvės, aistros ir meilė? Rokošai, konfederacijos, maištai ir kariuomenės įsitraukimas į juos irgi suteikia peno apmąstymams. Deja, kad ir kiek vartytumėte aptariamą monografijos puslapius, atsakymų ar užuominų į „slidžius“ klausimus nerasite. Numanu, kad pasirinkta tylėjimo strategija – knygos koncepcijos dalis.

Po monografijos koncepcijos ypatumų apibūdinimo sutelksime dėmesį į smulkesnes pastabas. Kaip daugelio plačiajam skaitytojui būriui ar mokslo populiarinimui skirtų knygų autorius vengia istoriografijos aptarimo. Ištirtumo ir tyrimo metodikų apibrėžimo klausimai padeda suvokti atlikto darbo vietą ir pobūdį. Šios dalies neatperka gale pateikiamos 415 nuorodų į naudotus istoriografinius šaltinius. Turbūt istoriografijos apžvalga tik patvirtintų kompiliacinę knygos pobūdį. Tai nėra blogai, nes ši knyga yra vienas pirmųjų išsamesnių Lietuvos karybos istorijos sintezės bandymų lietuvių kalba. Apgailestaujame, kad monografijoje nepavyko aptikti savarankiškų autoriaus tyrimų ar išvadų. Istoriofrafija besivadovaujančiam autoriui ne visada pavyko sutaisyti prieštarin-gas pozicijas. Taip ir liko neaišku dėl distancinių ginklų (lankų ir strėlių) naudojimo valstybės priešaušriu ir stiprėjimo metu. Teigiama, kad „Lietuvos teritorijoje rasta ir nemažai distancinės

kovos ginklų – lankų ir strėlių. Taip pat yra daugiau nei tūkstantis radinių, kurių pagrindinę dalį sudaro strėlių antgaliai“ (p. 11). Tačiau kitame lape rašoma priešingai: „plačiau kalbėti apie šiuos ginkluotės tipus ir jos naudojimą gana sunku, nes šių elementų archeologinė medžiaga iki šiol yra labai skurdi [...]. Strėlių antgalių rasta taip mažai, tad jų kilmę ir paplitimą sunku nustatyti“ (p. 12). Liko neišspręstas lankininkų-arbaletininkų, kaip taktinio kovinio vieneto, naudojimo ir vietos Lietuvos kariuomenės struktūroje klausimas (p. 24–25). Jie taptų aiškesni ištyrus samdytų vokiečių arbaletininkų ar rusų lankininkų būrių naudojimą LDK. Panašus istoriografijos nuomonių svyravimas atsiskleidžia autoriui pasakojant apie raitiją valstybės formavimosi laiku (p. 17). Grįžimas prie pirminių šaltinių būtų padėjęs išvengti netikslumų. Štai arbaletų meistras Bertoldas Šalkas pavadintas broliu (p. 25), tačiau *Eiliiuotojoje Livonijos kronikoje* apie jo narystę Ordine neužsimeinama (eil. 8631–8654, 8695–8704). Nepagrįstai teigiama, kad Mindaugo įtakai pakluso Nadruva ir Skalva (p. 34). Naujausioje istoriografijoje 1257 m. ir 1259 m. rugpjūčio 7 d. Dainavos, Skalvos, Nadruvos ir Žemaitijos žemių užrašymai Vokiečių ordinui laikomi falsifikatais ar prasilenkiančia su realybe siekiamybe. Kretingos įkūrėju įvardijamas Jonas Karolis Chodkevičius (p. 111). Taip, jis steigiamą miestą pavadino savo vardu – Karolstadt, Carolstadium, Karolsztad. Suteiktos miesto teisės iš tiesų davė pradžią jo savivaldai. Tačiau jau XIII a. būta Kretingos pilies apygardos, XV–XVI a. sandūroje – Kretingos dvaro, kaimo, valdos.

Ko dar pasigedome monografijoje? Turbūt istorinių karinių terminų žodynėlio ir bent kelių skirtingų laikotarpių padėtų vaizduojančių žemėlapių. Seniai pamirštų žodžių reikšmės, kilmės paaiškinimas praturtintų leidinį ir padėtų skaitytojui. Argi neįdomu sužinoti, kuo skiriasi kočiaras nuo kovos peilio, plunksnuotis (bazdyganas) nuo buožės, husarai nuo petihorų, lisovčikai nuo kazokų, dragūnai nuo ulonų... Mūšio schemas neaprepia karinio teatro visumos. Menkiau su istorija susipažinusiame skaitytojui sunku įsivaizduoti jo geografinę erdvę: Orša, Ula, Kleckas, Chotinas, Mėlynieji Vandenys ir kt. Kita vertus, XIV, XV, XVI a. pilių tinklo raidą padėtų parodyti išdėstymo schemas.

Išvardytus teksto trūkumus atsveria iliustracijos. Istorinių paveikslų, ginkluotės, įtvirtinimų vaizdai ir tikslios nuorodos į originalų saugotojus gali sudominti ne tik mėgėją. Tarp iliustracijų daug XI–XV, XVIII–XIX a. atkurtų kostiumų, ginkluotės rekonstrukcijų. Nors keli 1795 m. kovų Vilniuje inscenizacijos dalyviai dėvi XIX a. schako tipo kepurės – tai žadina smalsumą (p. 124). Pabaigoje suteikiame žodį pačiam autoriui: „Dėl apimties ir gana plačių chronologinių rėmų galbūt ne viską pavyko į ją sudėti ir parodyti, kita vertus, kiekvienam, kuris domisi Lietuvos valstybės karo istorija, tebūnie tai nuoroda į tolesnį pažinimą“ (p. 8).

LIETUVOS PRANCIŠKONŲ ISTORIJOS UŽSKLANDĄ PRASKLEIDUS, ARBA KAIP PRANCIŠKAUS SŪNŪS VILNIUJE SAVO KRAUJĄ LIEJO

BARONAS, Darius. *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.* (Studia Franciscana Lithuanica, t. 4]. Vilnius: Aidai, 2010. 724 psl.

Marius Ščavinskas

Lietuvos istorijos institutas

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad *Studia Franciscana Lithuanica* serijos sumanytojai ėmėsi per dēm siauros – tik Lietuvos pranciškonų istorijai skirtos – temos. Žodelį „tik“ specialiai rašau kursyvu, nes, kaip greitai paaiškės, Lietuvos pranciškonų istorijos klodai yra tokie gilūs, kad iš užmaršties į dienos šviesą iškelti atminties likučiai gerokai praturtina visą senosios Lietuvos istoriją. Todėl nenuostabu, kad sulaukėme jau ketvirtos šios serijos knygos¹ (ir manykime, kad ne paskutinės), skirtos dar vienam pranciškonų istorijos siužetui atskleisti.

Stebina ir autoriaus pasirinktos temos sudėtingumas bei kontroversiškas ligtolinis vertinimas istoriografijoje. Juk išanalizuoti keturiolikos Vilniaus pranciškonų legendinės dalies istoriškumo klausimus reikalauja ne tik laiko, šaltinių paieškos, šaltinių kritikos ir įveikti skelbimo sunkumus, bet ir bendraeuropinio konteksto išmanymo, galiausiai ir mokslinės nuojautos. Iš Dariaus Barono parašytos pratarmės aiškėja, kad autorius laiko turėjo beveik visą dešimtmetį – tiek prirėkė, kol galutinai išsikristalizavo pagrindinė knygos idėja, ir ji buvo realizuota. Šaltinių buvo ieškoma Vilniaus, Lvovo, Lodzės, Varšuvos, Krokuvos, galiausiai Romos bibliotekose ir rankraštyuose. Pačių šaltinių suradimas ir reikiamos informacijos „išskaitymas“ yra svarbus autoriui kaip viduramžių tyrinėtojiui, tačiau šiuos šaltinius prakalbinus lietuviškai, kiekvienam skaitytojui atsiveria galimybė susipažinti su senaisiais Lietuvos istoriją atskleidžiančiais klodais. Iš visų knygoje skelbiamų šaltinių iki šiol labiausiai buvo žinomi Bychoveco, Motiejaus Strykovskio kronikos ir Alberto Vijūko-Kojelavičiaus *Lietuvos istorija*. Tuo metu visi kiti, bent jau plačiajai visuomenei, lietuviškai yra prakalbinti pirmą kartą. Jau vien dėl šios priežasties D. Barono knyga yra verta dėmesio. Tačiau viską pradėkime nuo pradžios.

Knygą sudaro dvi didžiulės dalys: pirmojoje autorius išsamiai pristato pačią ankstyviausią pranciškonų veiklos Lietuvoje ir ypač Vilniuje istoriją, ją tiesiogiai (ir pagrįstai) siedamas su Keturiolikos Vilniaus pranciškonų legenda ir šios legendos istoriografijos susiformavimu XVI–XVIII a. raštijoje bei galiausiai mokslinėje istoriografijoje. Antrojoje, ne mažiau išpūdingoje, dalyje autorius publikavo pačius šaltinius ir jų vertimus lietuvių kalba. Beje, tokiu principu autorius jau buvo publikavęs knygą, skirtą Trims Vilniaus stačiatikių kankiniams². Todėl nenuostabu, kad autorius pratęsė savo darbus, tik šį sykį dėmesį sutelkė į Vakarų Bažnyčios Evangelijos šviesos nešėjus – pranciškonus. Knyga baigiama bibliografija, iliustracijų sąrašu ir jau įprastomis tapusiomis rodyklėmis.

Pirmosios knygos dalies pirmuosiuose poskyriuose autorius plačiai, pasitelkęs tarptautinę panoramą, skaitytojams pristato pirmuosius pranciškonų žingsnius XIII a. Lietuvoje. Šias pranciškonų misijas lygindamas su dominikonų misijomis ir abiejų ordinų veikla bendrame Europos ir Azijos kontekste, autorius parodė, kokiaje misijų kryžkelėje buvo Mindaugo Lietuva ir kaip misijos

¹ Pirmoji knyga *Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a.* pasirodė Vilniuje 2006 m.

² BARONAS, D. *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*. Vilnius, 2000.

rutuliojosi jau žuvus Mindaugui. Sveikintina, kad autorius plačiai pristatė krikščioniškųjų misijų teoriją ir ją susiejo su konkrečia praktika Lietuvoje, Rusioje ar Azijoje. Ir visiškai teisingai pažymėta, kad pamokslininkų ordinai, pranciškonai ir dominikonai, XIII a. pirmojoje pusėje suformavo naują misijų teoriją, labiau pritaikytą prie to meto realiųjų, su kuriomis susidurdavo vienuoliai, skelbę Evangelijos Žodį nuo Lietuvos iki pat Kinijos ir Karelijos.

Tiesa, ši naujoji misijų teorija vis dėlto perėmė anksčiau susiformavusias tam tikras misijinio darbo tradicijas. Autorius nurodė ir iš ko tas tradicijas konkrečiai perėmė pranciškonai – iš cistersų. Žinoma, reikia atsižvelgti, kad gan greitai Baltijos regione cistersai ir pranciškonai (kartu, beje, su dominikonais), siekdami atversti baltų pagonis, tapo konkurentais, kas neabejotinai lėmė ir kitokių figūrų išsidėstymą misijų šachmatų lentoje. Autorius teisingai teigia, kad misionieriai siekė Evangeliją skelbti tokia kalba, kad ją suprastų konvertitai. Beje, tokia praktika nebuvo tik XIII ar XIV a. misionierių supratimas, nes, pavyzdžiui, vykdydami misijas į Paelbio slavų žemes X a. pab. ar XII a. misionieriai taip pat stengėsi prabilti vietinių gyventojų kalba, o X a. pab. – XI a. pr. specialiuose mokymo centruose įvairiuose Italijos vienuolynuose dar šv. Brunono Kverfurtiečio laikais misionieriai buvo rengiami misijoms plačiose Naujosios Europos žemėse. Į šį rengimą taip pat įėjo vietinių kalbų mokymasis³.

Atsižvelgtina į tai, kad daugelis instrukcijų, kaip reikia vykdyti misijas pranciškonams (ir dominikonams), dažniausiai buvo skiriamos misijoms Azijoje ir Šiaurės Afrikoje vykdyti. Bet prisiminus popiežiaus Inocento IV misijų programą, kurioje dėmesys buvo skirtas ir prūsų, jotvingių bei kitų baltų evangelizacijai, neatmestina, kad ir Baltijos regione buvo dirbama panašiais, nors galbūt ne tapačiais, darbo principais. Tiesa, tam pagrįsti beveik nesama šaltinių, taigi šiuo atveju tenka kliauti analogijų metodo teikiamais privalumais. Žinoma, Baltijos regiono neaukštos kalvos ir vos virš jūros lygio iškilusios lygumos – tai ne Azijos platybėse plytinčios stepės ar pusdykumės, tačiau geografinio veiksnio šiuo atveju nereikėtų per daug sureikšminti. Svarbiau pasakyti kitka – per pranciškonų misijas į Aziją, Baltijos regioną ir Rusiją gerokai prasiplėtė europiečių suvokimas apie tenykščius gyventojus, Europos ir Azijos geografiją ir apskritai prasiplėtė to meto pasaulio pažinimo horizontas. Tai, kad į šį akiratį pakliuvo Lietuvos karalystė, neabejotinai europiečiai liko dėkingi būtent pranciškonams ir dominikonams.

Kituose poskyriuose autorius išsamiai aprašė dvi įvykusias pranciškonų kankinystes Vilniuje (1341 m. ir apie 1369 m.) bei vieną Moldavijos teritorijoje esančiame Sereto mieste (1378 m.). Pirmoji kankinystė buvo susieta su Čekijos valdžios sluoksnių ir su jais susijusių dvasininkų (pvz., čekų kilmės Rygos arkivyskupo Frydricho Pernšteino) vykdyta misijine veikla Lietuvoje ir Rusijoje. Antroji kankinystė siejama su suaktyvėjusia popiežių ir pranciškonų „rytų“ politika, kurios aidai pasiekė ir Lietuvą. Mat apie 1369–1371 m. buvo organizuotos pranciškonų misijos į Rusiją, Valachiją, Bosniją, Aziją, Gruziją. Todėl pranciškonų kankinystės paminėjimas Baltramiejaus Piziečio veikalė *De conformitate* buvęs neatsitiktinis. Tiesa, vis dėlto liko abiejų žinučių (1341 m. ir apie 1369 m.) apie žuvusius pranciškonus panašumo problema, bet čia jau reikia atsižvelgti į hagiografijų žanrą, ką pabrėžė ir pats autorius.

³ Plg. *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*. Ed. I. M. LAPPENBERGII. Hannoverae, 1889. Lib. II, §37, p. 42: „*Hic ut sibi commissos eo facilius instrueret, Slavonica scripserat verba et eos kirieleison cantare rogavit exponens eis huius utilitatem. Qui vecordes hoc in malum irrisorie mutabant ukrivolsa, quod nostra lingua dicitur: aeleri stat in fructum, dicentes: „Sic locutus est Boso“*“. Štai Adalberto iniciatyva parašytoje *Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Liudmille* hagiografijoje didžiai aukštinamos šv. Kirilo ir Metodijaus pastangos skelbti Evangeliją ta kalba, kuria kalba būsimi arba esami konvertitai, tad tokios nuostatos greičiausiai laikėsi ir pats Prahos vyskupas bei kiti misionieriai, plačiau – WOOD, I. *The missionary life, Saints and the Evangelisation of Europe 400–1050*. London, 2001, p. 220–222.

Galiausiai paskutinė kankinystė skaitytojus perkelia į XIV a. antrosios pusės Moldaviją. Išties, atrodo, kad pastaroji kankinystė nelabai ką bendra turi su Lietuva, juk kankinystė įvyko ne Lietuvoje. Tačiau žiūrint platesniame kontekste, aiškėja, kaip į šiuos įvykius buvo išpainioję ir pagony Lietuviai ir kodėl ši kankinystė Sereto mieste buvo suvokta kaip kankinystė dėl pagonių išganymo.

Kiti likę poskyriai skirti XIV a. pab. įvykusio persilaužimo, keturiolikos Vilniaus pranciškonų kankinystės legendos įsitvirtinimo ir atminties apie legendą palaikymo nuo XV iki pat XX a. analizei. Autorius gan įdomiai pristatė ir skirtingų Lietuvos christianizacijos požiūrių XV–XVI a. palyginimą lenkų kronikininko Jano Długoszo *Analuose* ir Bychoveco *Kronikoje*. Pirmasis per daug išskėlė Gniezno arkivyskupo ir karalienės Jadvygos vaidmenį, tuo metu Bychoveco *Kronikoje* atsispindėjo prolietuviškas, t. y. XVI a. pirmosios pusės, požiūris, į pirmą planą iškeliant Goštautų giminę, jų pirmtakus ir jų pirmtakų paramą pirmiesiems pranciškonams. Bychoveco *Kronikos* pranciškonai kankiniai – tai pirmieji Lietuvos apaštalai (tuo metu J. Długoszui pirmieji apaštalai buvo Gniezno arkivyskupas Bodzanta ir jam pavaldūs dvasininkai). Autorius pažymi, kad J. Długoszas „nematė“ iki oficialaus Lietuvos krikšto buvusių bandymų įvesti krikščionybę, kaip „nematė“ ir kitų tautų misionierių, išskyrus lenkus, veiklos pėdsakų. Bet faktiškai Bychoveco *Kronika*, aprašydama Vilniaus pranciškonų kankinystę, taip pat „nematė“ ligtolinių misionierių bandymų skelbti Evangelijos šviesą. Šiuo konkrečiu atveju J. Długoszo „nematymas“ nuo Bychoveco *Kronikos* „nematymo“ vargu ar kuo skyrėsi, tačiau šis „nematymas“ turėjo visai kitus tikslus.

Paskutiniai keli poskyriai skirti Vilniaus pranciškonų kankinių kanonizacijos bandymams, kurių buvo ne vienas, aptarti ir vietiniam pranciškonų kankinių kultui formuoti. Būtent minėti kankiniai tapo nekanonizuotais palaimintaisiais (*beati*), ir per jų atminimo saugojimą bei suaktualinimą skirtingais laikotarpiais (pvz., per XVII a. vid. tvaną, XVIII a. pr. maro epidemiją ir pan.) autorius vaizdžiai nupasakojo pranciškonų kankinių gerbimo istoriją, taip prisiliedamas ir prie liaudiškojo pamaldumo tradicijos, ir prie piligriminio traukos centro formavimosi peripetijų. Per tai akivaizdžiai aiškėja, kaip buvo palaikoma gyvoji tradicija apie nukankintus Vilniaus pranciškonus, kokie žmonės šią tradiciją puoselėjo, galiausiai kokiais tikslais ši tradicija buvo naudojama. Tiesa, autorius neišryškino kito galimo šios tradicijos aspekto, nors greičiausiai jį taip pat turėjo savo akiratyje. Turiu omenyje Vilniaus miesto, o tiksliau – miestiečių bendruomenės identiteto formavimąsi. Kaip parodė autoriaus tyrimas, Vilniaus pranciškonų kankinių tradicija greičiausiai galėjo virsti ne tik Vilniaus pranciškonų (konventualų) identiteto dalimi, bet ir apskritai visų ar dalies miestiečių identiteto sudėtine dalimi. Tai pirmiausia skleidėsi per patį kankinių kultą. Žinoma, tokiam teiginiui pagrįsti reikėtų išsamesnių tyrimų, bet autorius pamėgino pranciškonų kankinystės atminimą sieti su Trijų kryžių kalnu ir jame statytais (įvairiais laikotarpiais) kryžiais, kas, ko gero, tapo ne tik Vilniaus pranciškonų, bet ir bent jau dalies miestiečių reikalu, taigi siejosi su miestiečių gyvąja istorija.

Skaitant Vilniaus pranciškonų kankinių legendos formavimosi užkuliusius, kankinių gerbimo istoriją, beatifikacijos bandymus, skaitytojui gali kilti kai kurių klausimų, į kuriuos autorius, greičiausiai nujausdamas, taip pat bando atsakyti. Pavyzdžiui, taip ir lieka nelabai aišku, kodėl vis dėlto Vilniaus šv. Kryžiaus koplyčia, pastatyta menamoje pranciškonų kankinių vietoje, aptarnavo ne pranciškonai, o dieceziniai kunigai? Ir toks sprendimas buvo priimtas dar iki Šv. Kryžiaus koplyčios beneficijos sujungimo su Vilniaus katedros to paties vardo altoriaus beneficija. Nuostabu tai, kad patys XVI–XVIII a. pranciškonų istorijos rašytojai teigė, esą koplyčia buvo pavesta pranciškonams! Taip pat nelabai aišku, kodėl vis dėlto prie šios koplyčios buvo įkurdinti bonifratrai, o ne koplyčia atiduota pranciškonams. Juolab kad bonifratrai koplyčią padalijo į du aukštus ir ten įrengė patalpas, nesusijusias su liturgija. Ar šiuos svarbius kankinių gerbimui pokyčius lėmė aplin-

kybė, kad taip niekam ir nepavyko rasti pranciškonų kankinių kūnų? Kartu lieka neatsakyta, kaip patys bonifratrai vertino pranciškonų kankinių legendą ir pranciškonų pastangas juos paskelbti šventaisiais? Ar bonifratrų draudimas pranciškonams XVII–XVIII a. kasinėti ir ieškoti kankinių kūnų buvo jų požiūrio į kankinius išraiška? Žinoma, norint atsakyti į šiuos klausimus, reikėtų papildomų duomenų ir papildomo tyrimo. Tai reikėtų sieti ne tik su beatifikacijos sunkumais, bet ir su pranciškonų santykiais su kitomis vienuolijomis.

Antroje knygos dalyje autorius publikavo visus šaltinius, susijusius su Vilniaus pranciškonų kankinystės aprašymais ir istorine atmintimi apie šias kankinystes. Neabejotinai pačių šaltinių publikavimas nepaprastai praturtina Lietuvos istorijos pažinimo aruodus. Šaltiniuose, ypač ankstyviausiuose XV–XVI a., atsiskleidžia, kaip buvo kuriamas pranciškonų vienuolynų arba konventų tinklas, kokie vienuoliai juose gyveno ir kokia veikla jie užsiėmė. Be to, ką pabrėžė ir pats autorius, šaltiniai puikiai iliustruoja to laikotarpio, ar tai būtų XVI ar XVII a., ar kitas amžius, požiūrį į praėjusius istorinius įvykius, po truputį grimztančius į nebūties gelmes. Tokie šaltiniai gali būti įdomūs toli gražu ne tik pranciškonų istorija besidomintiems tyrėjams ar visuomenei, bet ir požiūrio į istoriją, to meto mąstymo ir atminties kultūros potėpius išgryninti siekiantiems žmonėms. Juk į pranciškonų kankinystės aprašymus XVI–XVIII a. nevengta įpinti net Vilniaus įkūrimo, lietuvių kilmės iš romėnų legendų, kitų gyvų ir prisimintinų pasakojimų, susietų su bendra Lietuvos valstybės istorija, duodant akivaizdžią nuorodą, kad pranciškonų istorija Lietuvoje yra neatskirama nuo pačios Lietuvos istorijos. Tai puikiai derėjo prie bendro Lietuvos valstybingumo, Lietuvos kilnios senovės puoselėjimo. Antai XVII a. antroje pusėje įrodinėjant, kodėl Lietuvos pranciškonai verti turėti savarankišką provinciją, pasitelktas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės prestižo, garbingumo ir senoviškumo argumentas.

Šaltiniuose puikiai atsiskleidžia to meto, t. y., pvz., XVI ar XVII a. realijos, sunkumai, vargai ir džiaugsmas, su kuriais susidūrė pranciškonai, to meto visuomenė, galiausiai ir valstybė. Tad skaitytojas, pats perskaitęs šaltinius, gali susidaryti bendresnį vaizdą apie pranciškonų veiklą Lietuvoje, prisiliesti prie to meto istorinių įvykių ir jų vertinimo. Tam tikra prasme šaltiniai atskleidžia ir pačius šaltinių panaudojimo XVI–XVIII a. niuansus, t. y. ir šaltyniotyros „virtuvę“, kai šaltiniai ar jų dalys „keliauja“ iš vieno kūrinių į kitą. Čia kaip tik verta prisiminti, su kokiais sunkumais susiduria viduramžių tyrinėtojas, norėdamas „prakalbinti“ šaltinį, o „prakalbinus“ jį įvertinti ir susieti su kituose šaltiniuose esančia informacija.

Pabaigoje norėtuši pasidalyti dar keliomis pastabomis. Pirmiausia dėl pirmosios pranciškonų bažnyčios ir jos vietos. Autorius jos siūlo ieškoti kažkur Žemutinės pilies ar labai gretimose teritorijose. Išties archeologai daro išvadą, kad Gedimino laikų Vilnius, kada buvo pirmą kartą paminėta pranciškonų bažnyčia, buvo nedidelis miestas. Vadinamojo „kvadratinio“ pastato, iki tol priskirto Mindaugo laikų katedrai, dabartiniai archeologai chronologinę ankstyviausią ribą žymi XIV a. vid. ar net antrąją pusę (taigi neatmetant, kad tai galėjo būti Jogailos laikų katedros likučiai)⁴. To nekvėstionuodamas autorius atsargiai užsimena, kad „kvadratinis“ pastatas galėjo būti ir pranciškonų bažnyčios likučiai, nors pripažįsta, kad klausimas tebėra atviras.

Kita pastaba, taip pat liečianti „kvadratinio“ pastato paslaptis, susijusi su vadinamąja Vilniaus Perkūno šventykla. Autorius, tiesa, taip jos neįvardija, tačiau akivaizdu, kad kalbama apie ją. Reikėtų pritarti minčiai, kad kai kurių entuziastų bandymai „kvadratinio“ pastato likučius paversti puošnia pagoniška šventykla, esą egzistavusia dar iki Mindaugo krikšto arba po jo žuvimo, neturi pagrindo. Tačiau autorius taip ir nepaaiškina, ar jis nepritaria šventyklos ar šventvietės egzistavimo

⁴ D. Baronas nurodo reikiamą literatūrą, kurios čia necituosime.

faktui, nes vartoja abu šiuos terminus. Iš konteksto aiškėja, kad vis dėlto abejojama šventyklos egzistavimo klausimu, tuo metu šventvietės – neabejojama. Nors čia pat cituojami šaltiniai iš esmės taip pat nepatvirtina šventvietės Vilniuje egzistavimo fakto. Juk jeigu J. Długoszas arba popiežius Urbonas VI apie Vilniuje buvusių pagonišku archetipų sunaikinimą kalba remdamiesi klasikinės pagonybės apibūdinimų topais, tokie pat topai galėjo būti vartojami ir kalbant apie šventvietę. Beje, čia dar kartą reikėtų grįžti prie paties autoriaus išanalizuoto lenkų kronikininko Lietuvos krikšto vaizdavimo. Jeigu J. Długoszas Lietuvos krikštą vaizdavo kaip pirmą kartą į Lietuvą atėinančios krikščionybės priėmimą, natūralu, kad ir vadinamosios Vilniaus šventyklos sugriovimą kronikininkas pavaizdavo taip, kaip „reikėjo“ pavaizduoti, konstruojant „kanonišką“ pirmąją situaciją nusakantį pasakojimą. Tiksliau – šventyklos sugriovimo siužetas tiesiog yra neatskiriamas nuo visų kitų to meto krikščionybę aprašančių siužetų. Kadangi tokiuose siužetuose pirmiausia siekta ne aprašyti „tikrąją istoriją“, visiškai neatmestina, kad kai kurie iš jų, kaip ir šventyklos sugriovimo, buvo perimti iš kitų šaltinių, galbūt taip sukonstruojant paprasčiausią fikciją...

Trečia. Autorius lyg ir bando pateikti tam tikrą išeiitį: remdamasis analogijomis su mongolais, jis svarsto, ar lietuviai negalėjo turėti lengvų konstrukcijų pagonišku atributų (dėl šios priežasties lietuviams nebuvo būtinybės turėti šventyklų). Tiesa, tam galime rasti ir daugiau analogijų, beje, ir iš senesnių laikų. Antai XI a. pr. vokiečių kronikininkas Titmaras Merzeburgietis savo *Chronicon* mini Paelbio slavų gentį liutičius, Vokietijos karaliaus Henriko II sąjungininkus kovojant su lenkų kunigaikščiu Boleslovu Narsiuoju, kurie į mūsų gabenosi savo dievų atvaizdus⁵, tada akivaizdu, kad jie negalėjo būti nepatogūs, dideli ir sunkiai transportuojami. Žinoma, tiems, kurie buvo ir yra pripratę prie nepajudinamos pagonybės rūmų regimybės, autoriaus išsakytos abejonės Vilniaus šventyklos adresu bus nepriimtinos. Kita vertus, pagonybės problema, kuri taip masina visuomenės ir tyrėjų vaizduotę, nebuvo šios knygos tyrimo objektas.

Iš viso pristatymo ir išsakytų pastabų aiškėja, kad D. Barono monografija tikrai yra verta dėmesio ir skatina dalintis naujomis mintimis, diskutuoti. Kartu ši monografija reprezentuoja tam tikrą Bažnyčios Lietuvoje bei pranciškonų istorijos ištyrimo lygį ir brėžia ateities tyrimų projekcijas. Kartu ši knyga prisideda prie suintensyvėjusių dvasinio gyvenimo atodangų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje tyrimų.

⁵ Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon. Lib. VI, §22, p. 147: „Post haec Liuzici nostris pridie, quam ad Oderam fluvium venirent, sotiantur, deos siumet precedentes subsequuti“.

LENKIJĄ IŠTIKO NELAIMĖ, O LIETUVIAI IŠTIESĖ PAGALBOS RANKĄ

STRELCOVAS, Simonas. *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais*. (Bibliotheca actorum Humanitaricorum Universitatis Saulensis, t. 6). Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2010. 192 psl.

Arūnė Liucija Arbušauskaitė

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas

XX a. antrojoje pusėje ir XXI a. pradžioje demografinėse ir politinėse peripetijose beveik visos Europos valstybės akis į akį susidūrė su pabėgėlių, išvartųjų, emigrantų, repatriantų ir kitokiais namų netekusių žmonių srautais. Niekam nebereikalingais, ieškančiais prieglobsčio ir saugumo. Ne išimtis ir Lietuva. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Lietuvos visuomenė sutiko tūkstančius pabėgėlių iš atplėšto Klaipėdos krašto, o tų pačių metų – 1939-ųjų – rudenį į Lietuvą jau plūdo naujos pabėgėlių bangos iš Lenkijos. Kiekviena visuomenė, primanti tokius pabėgėlių srautus, nori nenori priversta rūpintis žmonėmis. Kiekvienu konkrečiu momentu kyla ekonominių, politinių, humaniškujų ir moralinių klausimų, kuriuos privalu spręsti iš karto, greitai ir konkrečiai. Tačiau juos išsprendus, gyvenimo tėkmė labai greitai į užmarštį nuneša prisiminimus apie įvykius, ir tuomet savęs klausti, – o kaip visa tai vyko? Atsakymų paprastai ieškome istorijos tyrimuose ir istorinėse knygose. Apie minėtus žmonių srautus lietuviškoje historiografijoje (nesmagu konstatuoti) daug knygų ar tyrinėjimų nėra. Mus gerokai pralenkia lenkai, baltarusiai, latviai. Kai kurie prievartinės migracijos procesai Lietuvoje, deja, iki šiol buvo arba lieka iškritę iš istorikų akiračio. Taip buvo atsitikę ir su 1939 m. rudenį Lietuvą užplūdusiais pabėgėliais iš Lenkijos. Vos vienas G. Surgailio straipsnis ir viena kita pastraipėlė istoriniuose veikaluose. Todėl ypač sveikintinas Šiaulių universiteto Humanitarinio fakulteto dėstytojo Simono Strelcovo pasirinktas tyrimo dalykas. Eiti vienu iš pirmųjų yra dvejiopa prasmė: viena vertus, esi pionierius, ir visa, kas bus pasakyta pirmą kartą, taps pagrindu tolesniems tyrimams ir ieškojimams; kita vertus, nėra į ką lygiuotis, nėra su kuo pasitarti ar palyginti savo išvadų. Tai autoriui kelia papildomų įpareigojimų.

Recenzuojama knyga *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais* parengta apgintos daktaro disertacijos pagrindu. Knygos struktūra atitinka mokslinio darbo stiliškumą. Yra įvadas, trys analizės dalys ir *Pabaiga*.

Įvade autorius argumentuotai pagrindžia, kodėl pabėgėlių ir internuotųjų asmenų tematika iki šiol lietuvių historiografijoje liko nenagrinėta ir kodėl dėl savo daugialypiškumo ir sąsajų su kitomis žinojimo šakomis reikalauja tarpdiscipliniškumo. Pritariau tokiai autoriaus pozicijai, juolab jis ją grindžia selektyviai laikydamasis istorizmo paradigmu ir savo analizėje stengiasi išlikti nešališkas. Įvade taip pat trumpai aptariama mokslinė literatūra, įvairiais diskursais susijusi su S. Strelcovo nagrinėjamu tyrimo objektu. Greta kelių lietuvių autorių monografijų, trumpai pristatydamas Lenkijos istorikų (L. Tomaševskio, W. K. Romano, P. Žarono, P. Losovskio ir kt.) darbus, mokslininkas, deja, nekelia sau vieno klausimo: kodėl lenkų mokslininkai sugeba surasti, išanalizuoti ir atskleisti visuomenei kiekvieną Lenkijos teritorijoje vykusį didesnę ar mažesnę migracinį procesą. Mano klausimas nereiškia, kad S. Strelcovas būtinai turėjo atkreipti dėmesį į tokią padėtį. Čia tik mano subjektyvus interesas gauti kažkokį atsakymą iš šalies, nes visuomet susiduriu su tuo klausi-

mu – kokią sritį iš prievartinio migracinio judėjimo bepaimitum, visuomet tenka konstatuoti – lenkų mokslininkai tai jau yra atlikę. Būtent dėl tos priežasties Simono Strelcovo pasirinkta analizės tematika ir publikavimas yra sveikintinas dalykas.

Pirmoji monografijos dalis pavadinta *Karo atbėgėliai Lietuvoje remiantis vidaus teise*. Dėl mažos apimties vargu ar verta tą dalį laikyti savarankiška tyrimo dalimi. Greičiau tai įžangos į analizę elementai, nes aptariamas atvykusiųjų į Lietuvą santykis su Lietuvos pilietybės paradigmomis – apibrėžiami svetimšaliai, karo pabėgėliai teisių ir pareigų atžvilgiu. Tačiau pasigedau tikslumo, kaip autorius atskiria *pabėgėlį* nuo *atbėgėlio*, kuo skiriasi šios definicijos viena nuo kitos pridėjus pažyminių *karo* ir kuo nuo ši statusą įgijusiųjų skirsis vėliau tekste vartojamas *ateivis*. [Beje, Vilnijos krašte 1939 m. rudenį atbėgus lenkams iš Lenkijos, taps nebeaiški sąvoka *vietiniai gyventojai*.] Gauname pakankamą sąvokų kokteilį, moksliniame tyrime reikėtų tiksliai apibrėžti vartosimas definicijas. Į *pabėgėlio/atbėgėlio* suvokimo girnas, atrodo, yra pakliuvęs ir G. Surgailis. „Internuotų“ asmenų statuso apibrėžimą (p. 22–23) laikyčiau pakankamu.

Antroji analizės dalis vadinasi *Internuotų Lenkijos karo stovyklos Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais (1939–1940)*. Apsibrėžus tokias siauras analizės ribas, gal labiau būtų tikę pavadinime vartoti *Antrojo pasaulinio karo pradžioje*. Bet čia tiktai pasvarstymo dalykas. Gana detalai atskleidžiama Lietuvos Respublikos vyriausybės pozicija atsitraukiančių lenkų karių atžvilgiu – ne tik pareikšti gerą valią, bet ir ją atlikti. Greitai buvo organizuotos septynios internuotų Lenkijos karių stovyklos, surastas nenumatytų išlaidų finansavimas (visiems internuotiems Lenkijos kariams išlaikyti bus išleista per 5 mln. litų). Šioje knygos dalyje kaip tik vieta ne tik konstatuoti, bet ir apsvarstyti, kad priėmus į savo teritoriją svetimoms valstybės karius, neutralios valstybės statuso taikymas Lietuvos Respublikai tampa abejotinas. Tokios analizės prašyte prašosi ir tyrimo, ir naratyvo logika. Gal jaunas mokslininkas ateityje ras progą apie tai kur nors parašyti?

Gana skrupulingai ir aiškiai parodytas internuotų karių materialinis ir buitinis aprūpinimas. Kadangi lenkų karininkai daugiausia pasitraukdavo kartu su šeimomis, jų aprūpinimas gyvenamąja vieta ir maitinimu tapdavo keblesnis. Be to, autorius akcentuoja, kad *pats paprasčiausias būdas priskirti asmenį prie internuotųjų buvo jo uniforma* (p. 34). Autorius parodo, kaip taikant tokį slidų, sakyčiau, kriterijų, tampa sunku nustatyti, kuriuos iš atvykusiųjų galima priskirti internuotiesiems ir laikyti stovykloje, o kuriuos prilyginti karo atbėgėliams ir paleisti į laisvę?

Atvykusiųjų Lenkijos karių identifikavimas tapo dar aštresnis, kai Lietuvos teritorijoje išikuria sovietų kariniai daliniai. Dėl to ne kartą tenka keisti stovyklų dislokaciją, susiduriama ir su apgyvendinimo bei saugumo sąlygas atitinkančių pastatų trūkumu, ir aptarnaujančiojo personalo stoka. Be abejo, egzistuoja ir kalbos barjeras, apie kurį autorius užsimena. Patraukliai ir argumentuotai pristatoma kiekviena iš septynių internuotųjų karių stovyklų, jų steigimo ypatumai, parodomas kasdienis gyvenimas stovyklose, apibūdinama bendro gyvenimo reglamentacija. Nors stovyklų vidaus taisyklės buvo sukurtos remiantis tarptautinėmis konvencijomis, jų turinys visiškai atitiko tarptautinę ir vidaus teises bei laiko dvasią, tačiau, autorius teigia, taisyklių turinys ir realus jų taikymas skirdavosi labiau, negu buvo tikimasi (p. 63). Kad parodytume tą skirtumą, pakartosiu čia vieną citatą iš recenzuojamos Simono Strelcovo knygos *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais* (p. 63):

„<...> įvairūs stovyklos pareigūnai, tiek civiliai tarnautojai, tiek kariai, tuojau pradeda draugauti su internuotais lenkais, girtuokliauja, kortuoja, atneša degtinės, išneša laiškus ir t. t. Kova su šiais kenkėjais nepaprastai sunki, nes susipratusių lietuvių, pasirodo, labai maža tesama. Nežinau, ar dėl lietuviško būdo, ar dėl visur reiškiamos lenkams užuojautos, ar dėl nepaprasto lenkų suge-

bėjimo šokinėti, daugelis mūsų žmonių pasidaro lenkų tarnais <...> kartais pasitaiko, kad reikia sudrausminti ne tik internuotuosius, bet ir pačią apsaugą, nes dažnai apsaugos kuopos kareiviai pasišalina iš stovyklos į miestą, girtuokliauja ir t. t. Pačios kuopos pareigūnai dėl draugiškumo ir solidarumo tatai dažnai toleruoja.“

Antroji svarbi knygos *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais* dalis skirta civiliams karo pabėgėliams. Autorius pristato karo pabėgėlių administravimo būdus ir eigą, charakterizuodamas ją per institucijų – Komisariato karo atbėgėlių reikalams tvarkyti, Lietuvos Raudonojo Kryžiaus veiklą. Taip pat atskleidžiami Lietuvos administracijos siekiai sumažinti karo pabėgėlių skaičių išduodant visas išvykti į kitas šalis, „nepastebint“ kai kurių nelegalių sienos kirtimų ir netgi „pasipelnymo“ atvejų. Kad būtų išspręsta sunkiai suderinama dilema – prieglobsčio suteikimas kuo didesniai skaičiui žmonių ir jų finansinio aprūpinimo patenkinimas, Lietuvos Respublikos vyriausybė turėjo dar visą laiką derintis prie sovietų ir vokiečių administracijų potvarkių ir reikalavimų. Be abejo, kebliausias klausimas buvo žydų pabėgėlių aprūpinimas ir išleidimas iš Lietuvos. Šiam klausimui atskleisti Simonas Strelcovas skiria nemažai vietos (p. 96–98).

Knygos struktūroje išsiskiria dalis *Lenkų tautybės civiliai pabėgėliai*, kuri dėl savo analizės dalyko ir svarbos turėtų būti detaliau išanalizuota. Visų pirma knygos autorius S. Strelcovas smulkiai supažindina su Lenkų pabėgėlių paramos organizacijomis. Tai Vilniuje įsikūręs pabėgėlių geležinkelininkų komitetas, lenkų rašytojų ir žurnalistų sekcija, įvairios savitarpio pagalbos, šalpos organizacijos: Pabėgėliams šelpti komitetas, K. Pelčaro komitetas, Pilietinės savitarpio pagalbos draugija ir kitokios. Pabėgėliai stengėsi burtis pagal tautybes ir profesijas, tai buvo labiausiai atpažįstami tapatybės ženklai. Didžiausią ir giliausią šelpimo ir pagalbos darbo vagą išvarė Pabėgėliams šelpti komitetas, dažniau vadinamas jo vadovo – advokato Ignacio Zagurskio pavarde. Šio komiteto nariai buvo žinomi Vilniuje žmonės – lenkai ir žydai, lietuvių, beje, jame nebuvo. Šį komitetą visą laiką šelpė ir Lietuvos valdžia, ir tarptautinės organizacijos (pvz., Huverio komiteto), jo biudžetas nebuvo skurdus. Šio komiteto įskaitoje buvo apie 17 tūkst. pabėgėlių, jo žinioje 1940 m. pradžioje vien tik Vilniaus mieste buvo 31 bendrabutis ir 12 valgyklų. Pabėgėliams šelpti komitetas kaip atskiras organas nustojo veikti 1940 m. balandžio mėn., prijungus jį prie Lietuvos Raudonojo Kryžiaus kaip lenkų sekciją.

1939 m. spalio mėn. buvo uždaryta Lenkijos atstovybė Kaune, išvyko Lenkijos karo atašė plk. L. Mitkevičius. Lenkai buvo linkę manyti, kad tapo pamestinukais. Todėl buvo stengiamasi susiburti, juolab tokiam siekiui neprieštaravo ir Lietuvos vyriausybės įgaliotinis Vilniaus srityje Antanas Merkys. Taip buvo įsteigtas Lenkų komitetas, pasiskelbęs „viršpartiniu“ organu. Į šio komiteto tarybos sudėtį buvo įtrauktos iškiliausios lenkų asmenybės: du Stepono Batoro universiteto rektoriai – profesorius W. Stanevičius ir profesorius S. Ehrenkreutzas ir kita lenkiška profesūra. Pagrindinis veiksnys, suvienijęs pabėgėlius, kaip pabrėžia Simonas Strelcovas, buvo tautinė identifikacija. Knygoje autorius pamini pagrindines lenkų pogrindžio organizacijas, šiek tiek paliesdamas skausmingus santykius su lietuviais, žydais. Bet ar to „pogrindžio“ veiklai turėjo įtakos pabėgėliai kaip pabėgėliai, o ne kaip lenkai, autorius nenagrinėja.

Knygoje paminėta ir *Japonijos konsulato Kaune veikla 1939–1940 metais*. Japonijos konsulato poziciją ir veiklą su pagrindiniu recenzuojamos knygos dalyku – lenkais, žydais kaip karo pabėgėliais – sieja bendra istoriškai padiktuota pagalba bėgliams ir jos suteikimo būdai. Autorius smulkiai aprašo ir atskleidžia universalų Č. Sugiharos žmogiškumo suvokimą ir siekius jį realizuoti. Naukodamasis savo diplomatine neliečiamybe, Č. Sugihara išgelbėjo keletą šimtų pabėgėlių gyvybes.

Šiame knygos skyriuje nagrinėjama ir Lietuvos pilietybės suteikimo problematika. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad ši problematika visiškai nieko bendro neturi su pabėgėliais. Mat *Vilniaus miesto ir jo srities tvarkos įvedamasis įstatymas* nustatė, kad Lietuvos pilietybę gali įgyti tie asmenys, kurie nuo 1920 m. iki 1939 m. gyveno Vilniaus mieste ar jo srityje. Trumpai pasakius, asmuo turėjo būti gimęs ir išgyvenęs Vilniaus srityje iki 1939 m. spalio arba, jei ne gimęs, tai bent atsikėlęs gyventi į šį kraštą prieš 1920 m. rudenį. Taigi remiantis šiuo įstatymu pabėgėliams iš Lenkijos pilietybė negalėjo būti suteikta. Ką tai reiškia? Tai reiškia, kad visi atvykusieji kaip pabėgėliai turėjo būti traktuojami kaip svetimšaliai. Pilietybės klausimas visuomet yra ne tiek juridinis, kiek personalinis. Autorius detaliai nagrinėja įvairius pilietybės (ne)suteikimo atvejus. Gera tik tiek, kad atėjus sovietams ši problema atkrito savaime. Sovietai nekreipė dėmesio į jokiais regionines pilietybės nuostatas, visi gyventojai aneksuotoje Lietuvos teritorijoje automatiškai tapo TSRS piliečiais.

Šią knygos dalį užbaigia skyrius *Žydų tautybės civiliai pabėgėliai*.

Knygos baigiamojoje dalyje yra visos moksliniam leidiniui reikalingos dalys. *Šaltinių sąrašas* nustebino autoriaus „novatoriškomis“ paieškomis: vietoj naudojamo fondo priklausomybės nurodomas bylos pavadinimas; na, viena vertus, visas archyvinės bylos pavadinimas nėra blogai, skaitytojas susidaro išsamų vaizdą apie naudojamų dokumentų visumą; kita vertus, fondo skaitmeninis numeris Lietuvos archyvuose įprastai mums dar kartą primena fondo autorystę. Tačiau S. Strelcovui, regis, nesvarbu, žino skaitytojas, kad Lietuvos centrinio valstybės archyvo fondas Nr. 300 yra Internuotųjų stovyklų štabo ir stovyklos Kaune, Šančiuose (1939–1940), fondas, ar nežino. Jau kelintoje knygoje pastebiu, kad archyvinių signatūrų nurodymas išnašose arba šaltinių sąrašė pradėjo labai įvairuoti. Atrodo, tarsi kiekviena nauja istorikų karta mėgina iš naujo „atrasti Ameriką“. Istorikų cechas arba neatkreipia į tai dėmesio, arba labai liberaliai leidžia elgtis, kaip kas išmano. Jeigu toji painiava turi vidinės logikos, tai aš jos nežvelgiu. Šiek tiek autoriaus nerūpestingumo galima pastebėti ir trumpame naudotos literatūros sąrašė.

Knygos *Prieduose* skaitytojas ras svarbius to laikotarpio dokumentus: Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos–Sovietų Sąjungos savitarpinės pagalbos sutartį, Vilniaus miesto ir jo srities tvarkymo įvedamąjį įstatymą, Internuotiesiems teisti ir bausti įstatymą (reikėtų patikslinti signatūrą: *Vyriausybės žinios*, 1939 m. lapkričio 3 d. Nr. 673-4966), Pasų įstatų pakeitimo įstatymą, Karo atbėgėliams tvarkyti įstatymą (priimtą 1939 m. gruodžio 7 d.) bei archyvinių dokumentų faksimilių.

Knygą užbaigia *Vietovardžių rodyklė*; manyčiau, *Asmenvardžių* rodyklė šioje knygoje būtų prasmingesnė.

Tekstas parašytas lanksčia, taisyklinga lietuvių kalba, stilius lakoniškas. Pateikiamos lentelės apipavidalintos tvarkingai. Aišku, būtų nepamaisiusios ir viena kita nuotrauka. Knyga išleista skoningai apipavidalinta, patraukia skaitytojo dėmesį.